

УДК 811.161.2:81367.335.1

ЮЛІЯ АНІКЕЄНКО

(Полтава)

РОЗДІЛОВІ КОНСТРУКЦІЇ В СИСТЕМІ СУРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Ключові слова: категорія розділової сурядності, розділові семантико-синтаксичні відношення, диз'юнкція, адверсативність, кон'юнкція.

Усесторонній опис структурно-семантичних і функціональних особливостей розділових структур у сучасній українській мові належить до давніх і водночас складних мовознавчих проблем. Проте зусилля дослідників спрямовувалися здебільшого на вивчення єднальних і зіставно-протиставних відношень, які реалізує система мовних засобів. Комплексний і багатоаспектний аналіз природи розділових відношень у сурядних конструкціях опинився на периферії.

Об'єктом нашого дослідження є розділові конструкції в сучасній українській мові, предметом – семантико-синтаксичні відношення розділових структур.

Мета дослідження зводиться до аналізу структурних і семантичних особливостей розділових конструкцій і розгляду питання співвідносності розділових відношень із єднальними та зіставно-протиставними відношеннями.

Категорія розділової сурядності розглядалася в різних аспектах. Одним із перших був історичний аспект, спрямований на дослідження походження розділових структур і мовних засобів (розділових сполучників), що виражають

розділові відношення. З огляду на це присутню роль відіграли роботи Л. А. Булаховського, Ф. І. Буслаєва, Т. П. Ломтева та ін. Появу розділових сполучників ґрунтовно вивчали К. Г. Городенська, Ю. Г. Скиба та ін. Наступним етапом став аналіз функцій розділових сполучників, який свого часу детально описав М. В. Ломоносов. Розділові конструкції як особливий тип сурядного зв'язку вперше розглянув і належно оцінив у 70-х рр. XIX ст. Ф. І. Буслаєв. Найновіші дослідження розділових конструкцій і розділових відношень мають дискусійний характер і відображені в роботах І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, А. П. Грищенко, М. У. Каранської, М. Ф. Кобилянської, Т. П. Ломтева, О. С. Мельничука, М. В. Мірченка, В. М. Русанівського І. І. Слинька, К. Ф. Шульжука й ін.

Зауважуємо, на сьогодні не з'ясованою до кінця залишається проблема місця розділових конструкцій у системі сурядного зв'язку, в українському мовознавстві відчутна прогалина у співвідношенні категорій адверсативності, диз'юнкції, кон'юнкції.

Сучасна синтаксична наука розрізняє два види синтаксичного зв'язку (сурядний і підрядний), що, у свою чергу, «корелюють із семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами синтаксичних одиниць, формально їх виявляють» [3, с. 17].

Для сурядного зв'язку характерний тип, що має структурно рівноправні одиниці та маркує зіставно-протиставні, градаційні, розділові й приєднувальні семантико-синтаксичні відношення.

Розділові конструкції становлять особливий тип у синтаксичній системі сучасної української мови, оскільки вони слабко протиставлені іншим сурядним групам. Так, ще з XIX ст. існує своєрідна тенденція розглядати розділові відношення в руслі зіставно-протиставних (С. Г. Бархударов, В. В. Виноградов, В. М. Перетрухін).

З'ясування лінгвістичної природи розділових конструкцій можна здійснити на основі стрижневої опозиції протиставність/непротиставність. К. Г. Городенська справедливо зауважує, що «єднальні сполучники пов'язують сурядним зв'язком предикативні (сурядні) частини або члени речення, унаслідок чого їхні значення в складі цілої синтаксичної одиниці вступають у темпоральні (двобічні) відношення зі значенням одночасності, часової наступності, послідовності, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові та інші відношення» [4, с. 54]. Отже, є підстави говорити про певну подібність структурних компонентів предикативної одиниці. З іншого боку, у сучасній українській мові існують такі сполучники, що вказують і на їхню відмінність (протиставні). Виділення й осмислення «відмінного» здійснюється шляхом зіставлення. Припускаємо, що на основі зіставлення між частинами сурядного речення виникають семантико-синтаксичні відношення, що «ґрунтуються на несумісності значень поєднувальних компонентів – предикативних частин складносурядного речення або однорідних членів у простому ускладненому реченні, на їхньому взаємоусуненні» [4, с. 64]. Відповідно такі розділові предикативні одиниці можна розглядати на тлі опозиції протиставлення в сучасній синтаксичній системі української мови.

Лінгвісти доводять семантичну близькість зіставно-протиставних і розділових конструкцій [2], стверджуючи, що до появи розділових сполучників їхню функцію виконував сполучник *а* [8, с. 110]. Проте дуже швидко виникла необхідність у вербалізації розділових відношень новими мовними засобами. Така потреба стала імпульсом до появи спеціальних розділових сполучників (*або, чи,*

або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, як не...то): Усередині гелікоптера теж не надто порозмовляєш, а загальна ситуація робиться ще дурнуватою через те, що вони необачно посідали одні навпроти одних (четверо проти чотирьох) і тепер їм залишається дивитися вбік, униз або вертїти головами, вдаючи зацікавленість невибагливим інтер'єром [1, с. 31]; Українське літературознавство відносно мало уваги приділило проблемі Антонича й інакшості чи, скажімо, Антонича як інакшого, сконцентрувавши зусилля якраз на протилежному [1, с. 36]; Якщо він і живий, то або поранений, або вже в лабетах чекістів [9, с. 372]; Ганнуса боязко поставила кошика, навпомацки знайшла в ньому свічку, дістала сірники, та тільки-но засвітила вогонь як у піддашші щось залопотїло, забилосья, вона вся стислася, не дихала, поки нарешті здогадалася, що то прокинулося від світла чи кажани, чи сови [9, с. 47]; Усе, що Цумбруннен побачив, блукаючи з поверха на поверх, переходячи з крила у крило, минаючи більші зали й меші відсіки, залишало враження дивної комбінації часів, коли цілі шматки минулого існування щоразу нагадували про себе, цілком виразно вклинюючись у теперішнє – то незаштукатуреним фрагментом стїни, викладеним з передвоєнної цегли SERAFINI, то ділянкою мозаїчного панно з радянськими космонавтами і штучним супутником [1, с. 53]; Чи то сич прилетїв і всївся на стрісі, чи, може, то кричала нещасна Лящева душа [9, с. 160].

Помічено, що залежно від кількості структурних частин у розділових конструкціях їх можна гіпотетично порівняти із зіставно-протиставними реченнями, у яких складове обмеження ідентифікує їхню граматичну природу. Однаковий мінімальний кількісний склад (дві складові частини) репрезентує цілком відмінну семантику. Лінгвісти вважають, що, з одного боку, існує повідомлення про дві дії або два факти, що підлягають зіставленню чи то ж протиставленню (зіставно-протиставні сурядні речення), а з іншого – вирізняється взаємовиключення, несумісність двох дій або фактів (розділові сурядні моделі) [5, с. 145]: *І рано чи пізно...* [9, с. 151]; *Додайте сюди принесені вітром людські голоси чи пташині крики* [1, с. 105].

Зовсім іншу картину спостережено в сурядних реченнях відкритої структури: *Він так смачно влітав воронятину, що я подумав: а яка тобі, чоловіче, різниця, чи це ворона, чи куріпка?* [9, с. 372]; – *Живи-и-и!!! – на весь голос закричав Чучупака, і не знати було, до кого звертався він в останню хвилину – чи до брата, чи до свого гайдамацького полку, чи, може, до України* [9, с. 16]. Для таких розділових моделей характерні такі ж релевантні властивості, що і для єднальних (особливо тих, які репрезентують одночасність чи послідовність дій і процесів) [5, с. 146].

Специфічною синтаксичною ознакою розділових сурядних конструкцій є їхня ущільнена формально-граматична структурна взаємопов'язаність. Цікавим і досить правомірним, на нашій погляд, є твердження А. П. Грищенка: «Так, якщо, наприклад, складові частини в єднальних та зіставно-протиставних складносурядних реченнях за певних умов можуть ставати граматично непов'язаними синтаксичними одиницями, то в розділових складносурядних реченнях таке явище неможливе» [5, с. 146], іншими словами не допускається порушення конструктивної та семантичної завершеності розділової предикативної одиниці. Позиційна стійкість складових частин аргументована також наявністю розділових одиничних і повторюваних сполучників.

Існування логічного підходу до визначення синтаксичного статусу розділових структур підтверджено в роботах А. П. Грищенка, який зауважував: «На противагу єднальним і зіставно-протиставним реченням, які з логічного погляду являють собою так звані кон'юнктивні судження, розділові складносу-

рядні речення інтерпретуються в логіці як диз'юнктивні (розділові) судження» [5, с. 137]. Наголошуємо, що логічний підхід розглядати розділові відношення у зіставленні кон'юнктивного й диз'юнктивного зв'язку [6] найпомітніше виявляється у 60-х рр. ХХ ст. (В. В. Богданов, Д. П. Горський, М. І. Греч, І. М. Новцева, О. В. Падучева та ін.). М. І. Степаненко вважає: «Логіка й семантика – взаємопов'язані категорії, вони доповнюють одна одну й допомагають грамастикам бачити в реченневому механізмі не який-небудь набір смислів, а фрагмент того, що нас оточує, з властивими йому просторовими, часовими, причиново-наслідковими й іншими відношеннями, які реалізуються системою мовних засобів» [7, с. 3].

А. П. Грищенко звертає увагу також на те, що, окрім значення строгої диз'юнкції, в логіці необхідно враховувати і значення слабкої диз'юнкції. Особливістю строго-розділових суджень, як вважає вчений, є поєднання двох вихідних суджень, із яких одне обов'язково істинне, а інше – неістинне [5, с. 137]. Схематично цей закон можна зобразити так:

А або В = або А, або В, але не те й інше разом / А V V В.

Закон слабкої диз'юнкції полягає в тому, що істинність одного судження не виключає істинність іншого:

А або В = або А, або В, або ж те й інше разом / А V В.

У контексті аналізу ми виявили самотутній і суперечливий характер розділового зв'язку, що передає значення несумісності, взаємовиключення, чергування (О. Д. Пономарів, В. В. Різун й ін.). Проте не всі мовознавці так диференціюють розділові семантико-синтаксичні відношення. Наприклад, лише про значення виключення і чергування йдеться в наукових дослідженнях І. Р. Вихованця, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, М. Ф. Кобилянської, Б. М. Кулика, І. І. Слинька. М. В. Ляпон розрізняє власне розділові та невластиві розділові відношення.

Отже, питання місця розділових конструкцій у системі сурядного зв'язку залишається дискусійним, оскільки ще й досі науковці ведуть суперечки: чи є вони окремим типом сурядного зв'язку зі своїми специфічними характеристиками, чи, можливо, їх доцільніше інтерпретувати як незамкнені структури. Складність цих проблем визначають передусім відсутність єдиного системного розуміння суті розділових структур і неоднорідність їхньої класифікації.

У сучасній українській мові спостережено тенденцію розширення діапазону розділових предикативних одиниць, що зобов'язує глибинно вивчати розділові структури як у плані визначення їхнього місця в сучасній синтаксичній системі, так і в плані опису структурно-семантичних особливостей. Сподіваємося, що отримані результати доповнять теорію синтаксису, допоможуть пізнати природу досліджуваного явища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухович Ю. І. Дванадцять обручів / Ю. І. Андрухович. – К. : Критика, 2007. – 276 с.
2. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения / В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М., 1965. – С. 7–15.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Городенська К. Г. Сподучники української літературної мови: Монографія / К. Г. Городенська ; Інститут української мови. – К. : ВД Дмитра Бурого, 2010. – 208 с.
5. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1969. – 156 с.

6. Падучева Е. В. О семантике синтаксиса / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1977. – 292 с.
7. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : монографія / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.
8. Стеценко А. Н. Об основных тенденциях и путях развития системы сочинения в русском языке / А. Н. Стеценко, Н. Н. Холодов // Вопросы языкознания. – 1980. – № 2. – С. 99–110.
9. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний ворон / В. М. Шкляр. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2009. – 384 с.

ЮЛИЯ АНИКЕЕНКО

РАЗДЕЛИТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СИСТЕМЕ СОЧИНИТЕЛЬНОЙ СВЯЗИ

В статье установлен синтаксический статус разделительных структур в современном украинском языке. Предлагаемое исследование сводится к анализу структурных и семантических особенностей разделительных конструкций и рассмотрения вопроса относительности разделительных отношений с иными группами сочинительной связи.

Ключевые слова: категория разделительной сочиненности, разделительные семанτικο-синтаксические отношения, дизъюнкция, адверсативность, конъюнкция.

YULIA ANIKEYENKO

DISJUNCTIVE CONSTRUCTIONS IN COORDINATIVE SYSTEM

The article deals with syntactic status of disjunctive constructions in contemporary Ukrainian. The given research is circled around the analysis of structural and semantic peculiarities of disjunctive constructions and correlation of disjunctive constructions with other groups of coordination.

Key words: the category of coordination, disjunctive semantic-syntactic relations, disjunctions, adversivity, conjunction.

Одержано 4.07.2012 р.